

УДК 93/94: 355.01 [168.522 : 612.1]

Тамара Вронська, Олександр Лисенко (м. Київ)

ІСТОРІЯ ВІЙНИ, НАПИСАНА ЛЮДСЬКОЮ КРОВ'Ю

У статті висвітлюється маловідома сторінка історії Другої світової війни, складова окупаційного режиму, встановленого гітлерівцями на захопленій території України – обставини утримання в'язнів нацистських тюрем. На основі нових документів, виявлених у архівах Російської Федерації та України, подається дислокація тюрем, а також організаційні заходи НКВС з їх обстеження. Систематизація написів в'язнів дозволяє доповнити загальне уявлення про окупаційний лад, злочини нацистів проти різних соціальних груп населення республіки.

Ключові слова: окупаційний режим, нацисти, гітлерівці, місця примусового утримання, тюрми, в'язні, військовополонені.

Найбільш масштабна й жорстока в історії людства війна й донині приховує від нас чимало того, що показує її найвідрадливіші прояви. На багатостраждальній українській народ випали важкі випробовування: безкомпромісні битви на фронтах, які вирішували хід війни, нещадний економічний визиск, депортації, масові езекуції та фізичне знищення мільйонів людей, невимовні моральні страждання внаслідок смерті рідних та близьких, величезні матеріальні втрати.

Окуповану територію України густою павутиною вкрила мережа «місць примусового утримання» – таборів для полонених, єврейських гетто, таборів для цивільних категорій населення, тюрем для кримінальних та політичних злочинців, дрібних правопорушників та ін. Справді голгофських мук зазнали бранці нацистських затінок. Як це не парадоксально (адже в'язниці були стаціонарними і розміщувалися у великих містах), про них відомо небагато. Якщо табори радянських військовополонених порівняно давно перебувають у фокусі дослідницького інтересу, то тюремні коридори й донині лякають темними закутками свого минулого, мороком таємниць, які пішли в могилу разом з їхніми замордованими носіями.

Та все ж деякі з них зуміли залишити такі ниточки, за якими можна простежити їхні долі, пов'язати їх з іншими в полотно історичної пам'яті про всі жертви воєнної доби. Це – написи на стінах в'язниць, залишені тими, хто довший чи коротший час балансував між життям і смертю. Більшість із цих людей пішли у кращі світи, де немає болю і страждань, нескореними. Ці написи – послання у майбутнє, заповіт наступним поколінням, пересторога і заклик проти

війни. Це пам'ятник безсилля насильства, величі людського духу, мужнього опору злу, самозреченій солідарності.

У 2006 р. Служба безпеки України ініціювала видавничо-інформаційний проект «Нацистські табори в Україні під час гітлерівської окупації (1941-1944 рр.)». В процесі його реалізації планувалося підготувати 2-томник, у якому намічалось окрім інших місць примусового утримання громадян, висвітлити й функціонування тюрем у супроводі добірки ілюстрацій, фотографій, картосхем тощо. Втім згодом робота була звужена до рамок нагромадження інформаційної бази за довідками, отриманими з регіональних управлінь СБУ.

В узагальненому виданні «Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944)» (Упоряд. М. Г. Дубик. - К., 2000. - 304 с.) подаються дані про 66 тюрем, які діяли в період окупації.

Абсолютно точно встановити кількість тюрем та їх дислокацію на окупованій території України не видається можливим. Цього дотепер не змогли зробити ані дослідники, які займалися вивчення окупаційного режиму в Україні, ані укладачі спеціального довідника про місця примусового утримання громадян у республіці (1941-1944 рр.). Навіть спеціальна група, створена відповідним розпорядженням заступника голови СБУ, для підготовки інформаційної бази з цього питання, не може точно вказати, скільки в'язниць діяло в Україні в цей період, так само й встановити загальну кількість людей, які пройшли через них.

Упорядники довідника про місця примусового утримання, класифікуючи дані, отримані з різноманітних архівних документів окупаційного періоду, матеріалів Надзвичайної державної комісії зі встановлення та розсліду-

вання злочинів, заподіяних гітлерівцями та видань, опублікованих за кордоном, не врахували деякі тюрми.

Ще менш точними для з'ясування кількості тюрем, відкритих окупантами для утримання різних категорій населення, видаються документи, виявлені в Державному архіві Російської Федерації (ДАРФ) у колекції, створеній на виконання припису начальника Тюремного управління НКВС СРСР А.Нікольського задля фіксації написів, залишених в'язнями тюрем захоплених районів Білорусії, Росії та України.

Останнє цілком зрозуміло, оскільки метою їх узагальнення була не статистична робота, а збирання даних, що ілюстрували режим утримання та могли слугувати доказами злочинів окупантів на підконтрольних їм територіях.

Підсумувавши дані, отримані з кількох джерел, з певною часткою вірогідності можна стверджувати, що на окупованій території України функціонувало 79 тюрем. До того ж більші чи менші тюрми, вірогідно, були в кожному окупованому районі.

Таблиця

№№ п/п	Область	Дислокація тюрем, джерело згадки	Загальна кількість
1.	Вінницька	Вінниця (ДАРФ, довідник) Козятин (ДАРФ) Брацлав (довідник)	3
2.	Волинська	-	-
3.	Ворошиловградська (Луганська)	Ворошиловград (довідник) Ворошиловськ (Алчевськ) -п- Рубіжне -п- Кадіївка -п- Краснодон -п- Красний Луч -п- Ново-Псков -п- Попасна -п- Слов'яносербськ -п- Старобільськ -п- ст. Луганська (Станічно-Луганське) -п-	11
4.	Дніпропетровська	Дніпропетровськ (ДАРФ) Кривий Ріг (довідник) Нікополь -п- с. Чкалове Нікопольськ. р-ну -п-	4
5.	Дрогобицька (Львівська)	Дрогобич (ДАРФ, довідник) Стрий (ДАРФ)	2
6.	Житомирська	Житомир (ДАРФ) Бердичів(довідник) Новоград-Волинський -п- Дзержинськ -п-	4
7.	Запорізька	Запоріжжя (довідник) Мелітополь (довідник, ДАРФ)	2
8.	Кам'янець-Подільська (Хмельницька)	Старокостянтинів (довідник)	1
9.	Київська	Київ (тюрма на Володимирській, 33 та Лук'янівська) (ДАРФ, довідник) Біла Церква (ДАРФ, довідник) Умань (ДАРФ) Черкаси (ДАРФ)	5
10.	Кіровоградська	Кіровоград (Довідник) Олександрія (ДАРФ)	2
11.	Львівська	Львів (довідник)	1
12.	Миколаївська	Миколаїв (ДАРФ, довідник) Новоодеський р-н (довідник) с. Снігурів -п-	3
13.	Одеська	Одеса (ДАРФ, довідник) Ананьїв (довідник) Балта -п-	3

Таблиця (продовження)

№№ п/п	Область	Дислокація тюрем, джерело згадки	Загальна кількість
14	Полтавська	Полтава (довідник) Лубни (довідник, ДАРФ) Пирятин (довідник) Гадяч -п- Чорнухинський р-н -п- Карлівський р-н -п-	6
15.	Рівненська	Рівне (Ровно) (ДАРФ) Дубно (довідник)	2
16.	Сталінська (Донецька)	-	-
17.	Станіславська (Івано-Франківська)	Станіслав (ДАРФ)	1
18.	Сумська	Суми (довідник) Конотоп (Довідник, ДАРФ) Ромни (довідник)	3
19.	Тернопільська	Тернопіль (ДАРФ) Кременець (довідник) Чортків -п-	3
20.	Харківська	Харків («Холодногорська»), тюрма у приміщенні колишньої дитячої колонії, пересильному пункті (ДАРФ, довідник) с. Подвірки (довідник) Сахновщинський р-н (довідник)	4
21.	Херсонська	Херсон (довідник) Генічеськ -п- Каховка Скадовськ -п- с. Новоронцовка -п- х. Брижами -п-	6
22.	Чернівецька	-	-
23.	Чернігівська	Чернігів (ДАРФ, довідник) Прилуки (ДАРФ, довідник) Новгород-Сіверський (ДАРФ, довідник) Ніжин (довідник) Щорс -п-	5
24.	Крим	Джанкой (довідник) Карасубазар -п- Керч -п- Старий Крим -п- Феодосія -п- Сімферополь -п- Алушка -п- Ялта -п-	8
		Загалом	79

Ідея обстеження тюрем та копіювання написів, що збереглися там, виникла, як вже зазначалося, в серпні 1943 р. у надрах Тюремного управління НКВС СРСР. Начальник цього підрозділу наркомату внутрішніх справ видав наказ відповідним регіональним підрозділам, аби ті одразу після визволення від гітлерівських загарбників радянських міст здійснювали ретельний огляд тюремних приміщень задля виявлення на стінах камер написів, зроблених в'язнями, які утримувалися там окупантами¹.

Такі написи, зроблені гострими предметами, іноді олівцями чи нігтями, на стінах, на-

рах і навіть склі, скопійовані шляхом переписування чи фотографування по 47 тюрмах СРСР.

На місцях, зокрема і в УРСР, ця робота була проведена досить оперативно. Деякі з написів лягли на столи партійного керівництва по «свіжих слідах» й були використані ще у роки війни для ілюстрації злочинів окупантів.

Ретельне вивчення написів, зроблених в'язнями на стінах та інших предметах камерного інтер'єру, дають підстави для висновку, що охоронці та інший обслуговуючий персонал в'язниць, вірогідно, у 1941-1942 рр. знищували сліди перебування тамтешніх бранців,

оскільки збереглися лише ті, які датовані здебільшого 1943 роком.

Більшість написів, зроблена тими, на кого чекав розстріл. Ці люди у відчаї зверталися до тих, хто заступав їх у ролі невільників, задля того, щоб вони передали інформацію про них родичам.

У деяких тюрмах написи мають вигляд короткої життєвої історії: дата і місце народження, коли потрапив у полон (чи був арештований за щось інше). У тих камерах, де існували такі написи, їх за формою викладу наслідувала й решта в'язнів. Для прикладу, у тюрмі Новгород-Сіверського Чернігівської області практично всі в'язні залишали по собі прізвище, ім'я та по батькові й дату арешту.

Найбільше написів співробітникам НКВС вдалося скопіювати у тюрмах Києва, Харкова, Дніпропетровська і Дрогобича.

У трьох корпусах найбільшої харківської тюрми («Холодногорської») найтрагічніші написи містилися у камері смертників та одиночках, де утримувалися найбільш небезпечні для окупантів в'язні – партизани, підпільники, військовополонені, яких ушіймали після втечі з таборів.

Напис, зроблений в одиночній камері корпусу №1 харківської тюрми сімнадцятирічною дівчиною з Київщини – Оленою Бондаренко – найтипівіший. Він звернений до тих, хто зможе передати інформацію про долю в'язня (тут і далі цитується мовою оригіналу. – Авт.): «Кто прочтет это, прошу очень дать известие в адрес: Киевская область, Звенигородский район, село Казацкая, Пидопличко Нина, о том, что ее племянницу Лену 25 мая 1943 года расстреляли в этой тюрьме, как партизанку, пускай мать знает, что дочка не надо ожидать. Пускай ждет сына, может он вернется. Сидела в тюрьме 4 дня с 20 мая по 24 мая 1943 года. Написала, а сама не знаю напишет ли кто домой или нет, кто будет иметь сердце тот и напишет. Писала сама смертница – Бондаренко Лена Семеновна, рождения 15.II.1926 года. Передайте всем друзьям от меня партизанский привет! Я умираю, а смерти не боюсь, потому что защищаю Вас всех. С приветом Лена»².

«Сообщите, кто выйдет на волю. Одесская область. Голованский район, село Ушково¹, Корнейчуковой Евдокии Яковлевне о том, что Халфин Николай убит в 1942 году. Родился в

1903 г.»³, – таке послання закарбував на стіні одиночки ще один невільник.

Були у тих зловісних камерах безадресні й безіменні рядки: «Кто в этой камере побывал, тот смерти не миновал, голодной смертью умирал». Цей запис зроблений кимось з попередників, не залишив байдужим арештанта-росіянина на прізвище Шушарін, який написав таке: «С ужасом я прочитал эти строки. Неужели их этой камеры мне не выйти, попал сюда по своей глупости, буду терпеливо, насколько хватит сил, переносить страдание. Если кто-нибудь выйдет отсюда живой пусть запомнит мой адрес и сообщит родителям, что их сын погиб. Адрес: Новосибирская область. Пудинский район, село Пудино, Шушарину Филиппу. Поминайте смертника Шушарина Ивана Филипповича, он был честный и любил жизнь и хотел жить, но не научился жить, а потому и попал сюда. Ваня старший лейтенант 19.V.1943 года»⁴.

В одиночних камерах збереглися записи й інших військовополонених, серед них – мінометника з Дніпропетровщини Миколи Федоровича Маюса, 1912 року народження, який потрапив у полон у липні 1943 р. Олександр Фуксман та Михайло Земін з Дніпропетровщини закарбували на стіні одиночної камери таке: «Дрались мужественно, по гвардейски, верные сыны еврейского народа и погибли, как следует гвардейцам. Здесь сидели два еврея: Фуксман Саша и Земин Михаил с 26.7.1943 г. Расстрел произошел 13.VIII.1943 г.»⁵

Звертає на себе увагу, що записи про виконання смертної кари і дату смерті зроблені у багатьох камерах. Але, напевно чи їх писали ті, хто пішов згодом у небуття. Вірогідно, це все ж у більшості випадків робили їхні сусіди.

Розпачливий запис молодого хлопця зберігся в іншій камері харківської темниці: «Как жалею, когда напрасно сидел в тюрьме, меня считают за партизана, я солдат или курсант 393 полка, 1-й роты, 2-го взвода, 2-го отделения Черепаха А.В. Мне 18 лет от роду. Молодой, как хочется жить, но только расстреляют – Черепаха Алексей Васильевич, 1923 года, Харьковская область, Лозовской район, станция Краснопавловка»⁶.

У Києві, як і у Харкові, під час окупації функціонувало дві тюрми. Перша з них – тюрма СД та гестапо – найбільш відома, розташовувалась на вул. Володимирській, 33. Згадки про неї зустрічаються у багатьох джерелах.

1 Нині входить до складу Кіровоградської області.

Вперше документ, що зберігається нині у Державному галузевому архіві СБУ, з копіями написів у камерах був опублікований у науково-документальному виданні «Київ у дні нацистської навали» (К., 2044). Саме ця настінна сповідь в'язнів справила найбільше враження на читачів цієї книги.

Написи, скопійовані з предметів камерного інтер'єру другої київської тюрми – Лук'янівської – представлені у колекції, виявленій в Державному архіві Російської Федерації. На території Київської області дислокувалися ще три в'язниці – у містах Біла Церква, Умань та Черкаси⁷.

В жодному з перелічених місць примусового утримання людей не містилося таких трагічних написів, як у тюрмі, що функціонувала у приміщенні колишнього НКВС УРСР по вулиці Володимирська, 33. Стіни камер, дверей, вікон та нар зберегли звернення до нащадків, вражаючих своєю емоційною напругою і якоюсь апокаліптичною безвихіддю.

З тих написів стає зрозумілим, що перед обличчям смерті всі ставали союзниками і рівними у своїй боротьбі з нацистським режимом. Те трагічне примирення між українцями, поляками, євреями, оунівцями, комуністами відбувалося саме у катівнях... Чимало написів було зроблено у формі цитування чи свого інтерпретування відомих класичних творів українських поетів. Так, у камері № 59 тюрми на вул. Володимирській, 33 співробітниками НКВС було скопійований рядок з вірша «Contra spem spero! (Без надії сподіваюсь)» Лесі Українки: «Я буду сквозь слезы смеяться. Вася Морозов». Чоловік, перебуваючи у великому смутку, висловив у такий спосіб свою життєву позицію, яка співпадала з настроями і думками видатної української поетеси, яка стійко переносила власні фізичні страждання і довірилася тільки віршованим рядкам, датованим 2 травня 1890 року.

Так! я буду крізь слези сміятись,
Серед лиха співати пісні,
Без надії таки сподіватись,

Буду жити! Геть, думи сумні! У камері № 61 в'язень на прізвище Некрутенко висловив свої сподівання і прихильність до радянської влади і негативне ставлення до фашизму та оунівського руху, перефразувавши рядки поеми Т. Шевченка «Гайдамаки»: «Ф.Некрутенко – «ЗДВИЖ» прибыл 6.7.43, выбыл 20.9.43 г.

Шелестить листья по дёброві,
Гуляють хмари, сонце спить,
І ніде не чути людської мови,
Тільки злий фашизм виє по селах
І рве нашу Україну.
І грабує, катує.
Незабаром огріє тебе, Україно,
Ясне сонечко із Кремля,
І розвіє вітер чорні хмари,
Засяє ясна зоренька в небесах.
І тебе, злий фашизм, навіки
Прокляне наш народ великий
1943. Ф.П.Н-ко – «ЗДВИЖ»

Український націоналізм – це є язва на тілі українського народу. 1943. Н-ко – «ЗДВИЖ».

На стінах камер залишили по собі написи й ті, хто сповідував ідеї самостійницького руху, цитував його провідників: «Здобудем Українську державу, або згинем в боротьбі за неї. Є. Коновалець». У цій же камері (№ 40) залишили свої сліди соратники невідомого прихильника націоналістичного руху: «Захарків Іван – село Підяроків Перемишлянського району на Львівщині. ОУН – Бандера». Схожі написи були скопійовані і в сусідніх приміщеннях: «В камері № 38 сиділи: 1. Климшин Іван – член ОУН з Західних українських земель. Забрали з речами 13.7 – розстріл. Сапович – член ОУН, забрали з камери 18.7 – розстріл. Всеволод, 14.8 розстріл, ОУН».

В жодному з наведених рядків не вказаний рік, але один з написів перелічений через кому у цьому трагічному мартирологу, датований 1943 роком («Лановий Іван – концтабор 26.8.43»), що дозволяє робити припущення про час написання й інших.

У відчаї та перед обличчям неминучої смерті в'язні писали про тих, хто їх зрадив. «Будь, проклят друг Федяй. Кровь моя и моих родных падет на тебя и твоих потомков», – було видряпано на стіні камери № 85 тюрми на вул. Володимирській, 33. «Май-июнь 1942 г. Тут сидів Кондя П.Г. – гражданин Канева, Киевской области, по ложному доносу Здохненко Василя из Канева) та Каца из редакции «Красная Армия», написано на стіні камери № 59 тюрми СД та гестапо м. Києва.

Траплялося, в'язні викладали й цілу історію поневірянь у гітлерівських застінках: «Крук – «Юрко» – Гаранчук Кость Иванович, 21.9.17 г., помер. 5.7.43. Заарештований 12.6.43 р. в Корсуні, до 30.6.43 р. Біла Церква, тюрма СД, – в Киев 1.7.43. Допит 9.7.43. Два тижні перед арештом – комендант

щупманів Корсунь – Дрель Дмитро видав всіх німецькій жандармерії. Умови слідства тяжкі. Люди ломляться. Справа пропала. Україна мене породила – на шляху боротьби за Волю України згинув. Член ОУН на різних роботах від 1932 до 1943. Київ Кременець Корсунь – Кость. Хто тут сидітиме, а вийде на волю, то прошу все, що тут написано, передати в Корсунь» (камера № 60).

У більшості камер київської тюрми на вул. Володимирській, 33, як, до речі, і в інших місцях примусового утримання громадян на окупованій території України, зафіксовані лаконічні, але вкрай трагічні за своїм змістом рядки, схожі один на одного: прибув, вибув (дата) та прізвище з ініціалами: «Галя Хижная, прощай свет, прощай...» (камера № 16), «Здесь погубло 9 человек» (камера № 17), «Здесь сидел Матус Михаил – повесился» (камера № 43), «Связи с НКВД за Советов не имел, никакого секрета с собой не унес. Муки дальше жить не дали. Неживец 17.7.43» (камера № 85), «Николенко Алексей, уроженец села Лютенька Гадячского р-на. Погиб беспартийный за партию» (камера № 95), «Погубло 22.9.43 г. 40 человек. Дородько О.М.» (камера № 17), «Жук Ваня, 1917 г.р., Мало-Васильковская 11, кв.16, 9.8.43 г., отсидел 3 месяца и на Бабий Яр на смерть. Погиб» (камера № 18), «Пошли на расстрел. Давыдов Макар Ильич и сын Борис. 5.3.43 г., ул. Дегтярная № 28» (камера № 20), Левченко Вера и Юрченко Ваня, 5.5.43 г., Подол. Хотим жить, крепко любить» (камера № 16).

Вервечка таких рядків, здається, безкінечно. Збереглися й інші, надзвичайні трагічні, схожі на зойк відчаю звернення до тих, хто залишився серед живих. В останні години свого життя приречені на смерть прощалися зі своїми близькими: «Прощай мамочка. Расстреляли 9.9.43 г. Барбон Лина» (камера № 17), «Прощайте мої всі. Мене не побачите, Партизанка Наумович Ніна. Загинула 22.9.43 р.» (камера № 20), «Расстреляны: Киричек Мария Семеновна с мужем Шкутаном Жорой, Киевская область Бориспольский р-н с. Любарцы. Прощай, мама и братик Коля» (камера № 19), «Расстреляны с 21 на 22.7.43 г. отец выкрест, мать украинка и их дочь Вера Моргулик. Мне 21 год, в тюрьме сижу 1,5 м-ца. Со мной 10 женщин. Нас ждет расстрел. Прощайте» (камера № 19).

Важко читати останні рядки жінки з проханням передати трагічну звістку про її смерть

доньці: «Я убедительно прошу передать моей матери и доце Мане, что я погибла 9.6.43 г. Была арестована 9.9.42 г. и расстреляна ровно через 9 месяцев, (мой адрес - Чкалова, № 55/5 - Стася Зимбовская). Пусть меня не забывают, я только для них жила. Прощайте родные. Целую крепко. Стася. До свидания моя единственная мать и дочь Манюся. Прощайте. Целую вас крепко, крепко. Стася» (камера № 45). До померлої матері звернені передсмертні слова іншої невільниці, що утримувалася у камері № 20 «Рудь У.Я. Прощайте милі. Мамочко, іду до тебе... Погибла в стенах СД»⁸. Такі ж трагічні написи залишилися в усіх тюрмах окупованої України, зокрема і в м. Чернігові: «Пальчик Наташа Ивановна, Пальчик Поля Федоровна погибли 8.9 – 43 г. Прощайте мамочка и любенький тато»⁹.

У в'язницях Київщини збереглося не так багато написів, як у столичних. Але й вони переконливо свідчать про те широке коло осіб, яких окупанти утримували в неволі. Так, на першому поверсі Уманської тюрми у камері № 5 у великому скупченні сиділи обдурені німцями люди, які сподівалися на волю, але знову потрапили до казематів: «...Тут сидели эвакуированные 15 человек с Киевской области, были в Уманском лагере, потом нам была комиссия как старикам и инвалидам, мы думали отпустят домой, но 345 человек загнали в тюрьму»¹⁰.

Також сумної долі зазнали й невільники тюрми у Черкасах, які опинилися у камері № 14 після того, як німці використали їх на спорудженні оборонних рубежів під час підготовки до відступу¹: «Работали пять недель рыли ямы, тут были и Черкасские – Кириленко Валя, Гумененко Оля, Литвиненко Валя, Бычкова Валя, Зайцева Зина, Задувайко Дуся, Гусаченко Дарья, Волошенко Миля, Криворог Маруся, Хоменко Маруся, Давченко Даша, Иванова Вера, Шулятько Лида, Бурович Мария, Крушоич Валя, Добристон Катя, Лосенько Оля, Никитенко Фрося, Диченко Марфа, Кириченко Маруся, Колесник Паша, Сиринчук Люта. Все выехали в село Смелое² 17.X.1943 г.»¹¹. Вірогідно і далі німці використовували згаданих людей з такою ж метою. Цікаво було б дізнатися, як склалася їхня подальша доля.

У черкаській тюрми, як і у подібних місцях

1 Місто Черкаси було звільнене військами Червоної армії 14 грудня 1943 р.

2 Містечко Сміла.

позбавлення волі інших українських міст, в тому числі західного регіону, окупанти утримували багаторадянських військовополонених. Доля більшості з них складалася трагічно. Схожі на інші передсмертні рядки слова, залишені на стіні камери № 14 тюрми у Черкасах червоноармійцем, мобілізованим до регулярної армії в Білорусії: «Тут сидел Высоцкий Владимир Васильевич с 4 сентября 1943 г. за побег из немецкого плена и получил пулю в лоб. Прощайте друзья и знакомые. Семья – Минской области, Борисовского района, деревня Щебанки – Высоцкий»¹².

Історія кожного з військовополонених червоноармійців, які опинилися у нацистських в'язницях, складалася по-різному. Хтось потрапив до фашистських катівень перед відправленням до таборів, хтось чекав свого суворого вироку за втечу звідти.

Більшість в'язнів – колишніх вояків Червоної армії не знала своєї подальшої долі, як не відали цього й ті, хто залишав написи на стінах камер після того, як військові бранці відбували звідти.

У тюрмі Дніпропетровська був скопійований напис, який свідчить про те, що у тамтешніх стінах перебував навіть старший лейтенант, удостоєний високого звання Героя Радянського Союзу 13 серпня 1941 р. (20 березня 1942 р. нагороджений також орденом Червоної Зірки). Прикро, але « т. Пателин П.И. »¹³, як було зафіксовано на стіні, не значиться серед реєстру Героїв Радянського Союзу. Можливо, цю особу виключили зі складу нагороджених цим високим званням саме за те, що він опинився у німецькому полоні. В іншому разі, можна припустити помилку під час копіювання напису або те, що офіцер був представлений до найвищої нагороди, але не одержав її.

У камері № 56 тюрми на Володимирській, 33 м Києва сидів ще один військовий начальник «Демченко Ф.И. с 6.7.43 до 18.9.43. Майор генерального штабу Красной армии»¹⁴.

Вражають трагізмом рядки, залишені групами військовополонених-інвалідів. Ці скалічені – без рук і ніг – потерпали у неволі, чекаючи свого останнього часу. Більше всього таких написів виявлено у тюрмі м. Дрогобич: «В этой камере [№ 28] лежали инвалиды без ног 6 человек 14.XII. 1942 г.», «Здесь [камера № 5] находились военнопленные Николай Зверьков, 4.4.44 г., Кузьмин Николай, Мишенин Василий, Шилов Владимир прибы-

ли в Дрогобыч с Холма 17 января 1944 года – Калининской, Архангельской, Новосибирской, Московской областей. Все безрукие инвалиды». Замість таких же скалічених хтось зробив запис і в камері № 11: «Здесь были все безрукие военнопленные: 1) Фомин Василий, Тамбовский, 2) Лебедев Сергей, Алтайский, 3) Кульгуский Михаил, Тамбовский, 4) Лобунский Николай, Куйбышев, 5) Вольчик Андрей, Херсон, 6) Лучшев Роман, Новосибирский, 7) Родичев Владимир, Томский»¹⁵. Вказані через кому дані про походження вказують про те, що бранцями в'язниць на території України були представники різних народностей і соціальних прошарків.

З настінного тексту камери № 33 тюрми м. Дрогобича стає зрозумілим, що там серед інших, хто потрапив у полон, 8 квітня 1944 р. свій запис залишив Олексій Костюк з Житомирщини. 17 червня того ж року військовополонених вивезли звідти і відправили у невідомому напрямку: «...Здесь жили друзья, попавшие в плен 8 апреля и выбыли из этой большой тюрьмы 17.VI.44 г. в неизвестном направлении»¹⁶.

У трьох корпусах Дрогобицької тюрми у період окупації утримувалося чи не найбільше військовополонених (порівняно з іншими тюрмами, дислокованими в Україні). Очевидно саме тут концентрували тих, хто тікав з полону, чинив порушення режиму в інших місцях утримання або не міг працювати через каліцтво.

Долю багатьох з них важко простежити, оскільки після утримання в цій в'язниці їх переводили в інші місця позбавлення волі чи розстрілювали дорогою. Так, з напису у камері № 25 дізнаємося, що там перебував Костянтин Ілліч Прохоров з с. Ширмівка Погребищенського району Вінницької області: «...выехал в неизвестном направлении 17 июля 1944 года, год рождения 1921. Привет русским военнопленным». Там же скопійовали й такі слова: «Здесь был военнопленный Бакалов Михаил – 1921 г. рождения, попал в плен в 1941 году 30.VI. Выбыл в неизвестном направлении, апрель месяц 1944 г.»¹⁷.

У камері № 12 Дрогобицької тюрми в'язні військовополонені залишили рядки, звернені до тих, хто продовжував зі зброєю в руках гнати німця з української землі: «Товарищи бойцы и командиры! Не сдавайтесь в плен немецким зверюгам, как можно спасайтесь, но не

попадайте в руки. Писали бойцы, которые попали в плен 17.VI.44 г.»¹⁸.

Лексика і стилістика окремих написів передає не лише емоційний і морально-психологічний стан в'язнів, а й уявлення про освітній рівень, ідеологічну орієнтацію їх авторів. У камері № 48 тюрми Дрогобича було зафіксоване таке: «Здесь сидел летчик истребитель, потерявший молодость и жизнь свою за русский народ и за свою свободу. Помните русские! Не ждите от немца свободы и хорошей жизни, добейтесь ее сами своей кровью. Смерть фашизму! Никогда не может русский дружить с немцами, помня, что они сделали с русским народом в 1941 – 1943 г.г. Сколько нас погибло за стенками фашизма. Москва, 1943 года Кураев»; у камері № 54 залишилося звернення, пронизане відчайдушним сподіванням: «Россия, родная, ведь ты наша мать, Когда же нас выручит наш Салин – отец! В.М. Шешня – ст. Нея»¹⁹.

Стіни та різні предмети камерного інтер'єру в'язниці у Дрогобичі зберегли написи в'язнів, що дозволяють простежити маршрути переміщення військовополонених: «... 25 марта 1942 года попал в плен под Харьковом Кузленков Михаил Иванович, БССР, Могилевской обл., Дрыбинский район, Коровчинский с[ель]/сов[ет], дер[евня] Посуй: 1) тюрьма Харьков, 2) тюрьма Кировоград, 3) тюрьма Дрогобыч [камера № 7]»²⁰.

З рядків, залишених в'язнями, стає відомо, що у камерах тюрем сиділи й оstarбайтери в очікуванні вивезення до Німеччини, або ті з них, хто був затриманий після втечі з дороги.

Звертає на себе увагу, що в Одеській тюрмі утримувалося багато цивільних осіб, які через ті чи інші обставини залишилися на окупованій території. У тюрмі м. Вінниці, як і в багатьох інших в'язницях, відбували свої терміни покарання за вчинення побутових злочинів (крадіжки, спекуляція, розбій тощо) різні категорії громадян, в тому числі і ті, хто служив у поліції.

У в'язницях опинялися й такі категорії бранців, які вже довідалися про особливості тамтешнього побуту ще за радянської влади. Їх сподівання на те, що за німців життя зміниться на краще, не справдилися. Це підтверджує коротка історія, закарбована на тюремній стіні: «В этой камере сидел за маленькое преступление Веляев Павел Антонович, село Старо-Покровка, Чугуевского райо-

на, Харьковской области. При советах сидел 3 года, с 1937 – 1941 год, только вышел, тут война началась. Выжил 6 месяцев, забрали в лагерь, вышел с лагеря попал в эту камеру вот какой я счастливый – солдат немецкой армии»²¹. Чому цей чоловік називав себе «солдатом німецької армії», встановити не вдалося. Втім, швидше за все це був червоноармієць, який погодився служити в одному з допоміжних підрозділів, що формувалися з радянських полонених і за якимсь дисциплінарне порушення потрапив до в'язниці.

У тюрмі м. Ровно сидів осетин з абсолютно російським прізвиськом, чий сподівання на прихід німців не виправдалися: «Тут сидел железнодорожный инженер Федоров Мурхиди Ромбалатович, рожд[енный] 12.XII.1912 года, на Кавказе, ст. Беслан, с. Ново-Багакопорт, национальность осетин, арестован 5.X.1943 года в Сарнах жена и дети в Сарнах ул. Песков, д. 26. В 1930 году я был вывезен в Сибирь. Я ненавижу Советскую власть, я враг Советской власти, я не знаю за что я арестован, я надеюсь только на бога, он поможет мне выбраться отсюда»²².

Їли німецьку тюремну баланду також поліцаї, вояки інших колаборантських формувань, покарані у такий спосіб за побутові злочини. Спочатку вони зголосилися допомагати «визволителям» упокорювати своїх співвітчизників, а згодом за крадіжку й розбій спокутували вчинені гріхи. В одній з тюрем м. Харкова, що розташовувалася у колишньому пересильному пункті Управління виправно-трудова таборів, опинився один з таких «героїв»: «Здесь сидел Литвинов Николай Аврамович, 1912 г. рождения, работал в Гиве¹, при харьковском лагере военнопленных, посажен за пьянку и взлом 4-х деревяней в пьяном виде. Уже 30 суток сижу, а еще не выпускают»²³.

«Помічники» окупантів сиділи і в тюрмі м. Прилуки, Новгород-Сіверському, Чернігові, Черкасах та інших населених пунктах, здебільшого за побутові злочини: розбій, крадіжку, спекуляцію тощо. Були серед них й ті, що потрапили до нацистських в'язниць через «нелояльність» до нацистів. Серед скопійованих написів найбільш характерні такі: «23.8.43 г. тут [тюрма м. Чернігів] сиде-

¹ Гива ((Hilfswachmannschaft) взводи/роти допоміжної охорони при тилкових частинах Вермахту.

ли солдат 58 Украинской охраны¹ 3 батальона Сумской области, Талалаевского р-на, с. Ведмень Старун Яков Михайлович», «Тут [камера № 17 тюрми м. Черкаси] сидели полицаи за дурачество и водку в сентябре 1943 г. Сумской области, Лебединского района, Корней Иванович Радченко и Тушленко²⁵, «Здесь [камера № 31 м. Прилуки] сидели прилуцкие, Пономаренко Николай, Потапенко Михаил с 28.1.1943 года по 10.III.1943 г.»²⁶.

Слід зауважити, що в'язниці Західної України вирізнялися з-поміж інших на окупованій території передусім своїм багатонаціональним складом. Так, у тюрмі міста Тернополя утримувалося дуже багато євреїв та поляків, а також цілі сім'ї з малими дітьми різного віку. Написи копіювалися виконавцями скорочено і не дозволяють встановити їх повного змісту: «Швальд Салин 21 г. выдана предателем и расстреляна», «Бернштейн Давид, 1900 г. [та його сім'я:] Рашнэ, 1899 г. (жена), Бернат, 1925 г.р. (сын), Рубин, 1933 г. (сын), Юзеф, 1928 г. (сын), Крисна 1930 г. рожд. (дочь) уведены в село Петровка 10.VIII. [19]43 г.»; «Сурман Ведерман. Срман Абрам Ведерманович – сын, уведены в с. Петровка² и расстреляны 10.VIII. [19]43 г.»; «Яргевер Люяр (зубной врач) его жена и дочь арестованы 4.IX.[19]43 г.»; «Ванштейн Мозес и Штангер убиты 12.VI.[19]43 г.»²⁷

На стінах камер Стрийської в'язниці збереглися рядки, сповнені людського горя. У неволі опинилася Мабда Горешевська – мати трьох дітей, яких окупанти знищили перед тим. Їм здалося цього замало і вони ув'язнили двадцятирічну жінку: «Мабда Горешевська. Село Підбереж, почта Болихив, р-н Стрий, сидит невинно уже четыре недели, рождения 1920 года 4.12 – лишилась троих детей, одной 7 лет, другой 5 лет, третьей – 3,5 года»²⁸

Надзвичайно лаконічні, але страшні за своїм змістом написи смертників у тюрмі м. Станіслав: «1. Свидна Оля Станислав – смерть.

2. Лучко Ольга – смерть. 3. Неделюк Наталка Станислав-Делятин – смерть. 4. Ильва Ольга – смерть». І там же: «Бурак Владимир осужден на кару смерти дня 16.3.44 г. арестован 1. III.44 г. из Турок район Калуж»²⁹.

Точність і адекватність скопійованих написів часто викликає сумніви. Співробітники НКВС під час копіювання записів і перекладу з української мови часто-густо назви німецьких установ та підрозділів плутали з прізвищами, писали їх без розділових знаків, не відділяючи прізвищ від назв населених пунктів. Звертає на себе увагу той факт, що найбільшої кількості помилок виконавці припустилися у тюрмах Західної України. Російськомовні співробітники НКВС були неспроможні грамотно перекласти написи. Тому робили це як могли, здебільшого недбало. У зв'язку з цим багато прізвищ та імен переплутані. Важко встановити і місце помешкання арештантів.

На відміну від інших в'язниць, виконавці припису – співробітники регіонального Управління НКВС м. Лубни Полтавської області чомусь скопіювали не всі написи, обмежившись фіксацією прізвищ, імен та по-батькові і віку в'язнів тамтешньої тюрми. Так само було зроблено і в тюрмі м. Новгород-Сіверського на Чернігівщині³⁰.

З написів, залишених у камерах Миколаївської тюрми, можна дізнатися, що трохи більше місяця не дочекалися визволення³ й пішли з життя деякі тамтешні в'язні. Так, у камері № 20 спеціального жіночого корпусу зафіксоване таке: «10.II.[19]44 г. здесь проживали последнюю свою ночь смертники 21 человек, из них 2-е малых деток. Прощай жизнь»³¹.

Серед найбільш типових написів на стінах камерах – запозичення на зразок «сидів ні за що...», «сидів за політику...» тощо. Страшні за своїм змістом найкоротші написи – на кшталт «ВМН» – розстріл. І далі – лише прізвище, або й без нього.

Нацисти сформували на окупованій території України розгалужений апарат терору, зорієнтований на моральне приниження, фізичне знущання й винищення місцевого населення. В'язниці були однією з важливих ланок тотального залякування, останньою ланкою варварських технологій обезлюднення «життєвого простору» для німецьких колоні-

1 Імовірно йдеться про 136 батальйон поліції (шудманшафту), сформованого в Чернігові. Брав участь у бойових діях, воював проти партизанів, де багато шудманів перейшли на бік радянського руху опору, після чого навесні 1943 р. був передислокований в Чернігів на переформування. Там йому присвоєно «білоруський» номер 58, після чого – у серпні 1943 р. направлено у Білорусь, де знову частина шудманів перейшла на бік радянських партизанів.

2 Таке село відсутнє, хоча воно згадується у багатьох написах як таке, куди відправляли на страту людей. Не виключено, що мається на увазі село Петриків Тернопільського району Тернопільської області.

3 м. Миколаїв звільнене радянськими військами 28 березня 1944 р.

заторів, густо замішаних на крові мільйонів безневинних жертв.

У поєднанні з іншими джерелами задокументовані написи на тюремних стінах дають можливість суттєво доповнити загальне уявлення про систему окупаційної влади, географію примусового утримання, злочини займанців проти різних соціальних груп населення республіки.

Ці записи дають шанс знайти тих, хто й досі вважається зниклим без вісти. Якщо їх долю вдасться з'ясувати, в полотно історичної пам'яті будуть вплетені долі до того невідомих жертв нацистського терору.

Рядки, написані на стінах тюремних камер людьми, які не скорилися, йшли у небуття з високо піднятою головою, – це невичерпна, трагічна пам'ять про Велику Вітчизняну війну. Це – приклад безприкладної мужності багатьох чоловіків та жінок, які поклали своє життя на вівтар Перемоги.

У тих рядках – написана людською кров'ю стисла і драматична історія війни, оскільки у них відбилися всі її складові: очікування перемоги над ворогом і біль поразок, звитяга і зрада, гордість за батьківщину і зневіра у радянській владі, бажання вистояти і помститися, прагнення жити і любити...

У передсмертних рядках, написах в останні хвилини життя, іноді сконцентроване все життя. Прощальні слова партизанів підпільників, воїнів Червоної армії, звичайних мешканців окупованих територій, юнаків та дівчат, приречених на гітлерівське рабство, з винятковою силою розкривається людська краса, сила духу, віра в перемогу, ненависть до ворога.

Втім, мабуть, зайве героїзувати ці написи. Адже в тюрмах сиділи різні категорії громадян, серед яких перебували й зламані, деморалізовані люди, ті, хто не зміг витримати тортури і знущання, відмовилися від своїх

переконань. Було дуже багато тих, хто мав ту національність, яка не «подобалася» нацистам, оскільки не вписувалася в їхню армійську теорію.

Головне те, що за тими рядками стоять тисячі безвинно закатованих мирних людей. Їх прощальні слова, звернені до своїх близьких та рідних, бентежать душу, вражають глибиною почуттів та емоційною напругою.

Дивно, але перед обличчям смерті багато хто намагався заспокоїти своїх близьких, демонструючи у такий спосіб незламну стійкість.

На дошках тюремних нар, цегляних стінах та кам'яних підлогах камер залишали свої останні слова, звернені до тих, хто продовжував жити, зазвичай, прості люди. Тому ці тексти – різні: часом пафосні, часом драматичні, сповнені горя, болю й розпачу. Траплялися й нехитрі за формою викладу, але трагічні за психологічним наповненням і переживаннями. Іноді вони схожі на заповіт нині сущим й обпалюють своєю силою та безсумнівною щирістю.

Виникає враження, що голоси тих жертв окупаційного режиму зливаються у могутній хор, у якому лунає вирок нацизму, нездатний приглушити час, який розділяє нас і людей, яким випали такі випробування.

Ті, хто писав, скористався своїм останнім правом говорити епічно та відверто. Навіть у написах молодих людей – неосяжна мудрість органічно поєднана з притаманним юності оптимізмом та неприборканим гнівом й рішучістю.

Прориваючись у сучасність скупими рядками «останнього слова», ці тексти виконують велику місію: вони пробуджують наше сумління, не дають зачерствіти душам сучасників, будять їхню пам'ять, змушують нас діяти так, аби жахи воєнного лихоліття більше ніколи не стали реаліями життя.

Джерела та література

- 1 Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ), ф. 9413, оп. 1, спр. 53, арк. 2.
- 2 ДАРФ, ф. 9413, оп. 1, спр. 53, арк. 30 зв.
- 4 ДАРФ, ф. 9413, оп. 1, спр. 53, арк. 31.
- 5 Там само.
- 6 Там само, арк. 31 зв.
- 7 Там само.
- 8 Там само, арк. 30 – 48 зв.
- 9 Київ у дні нацистської навали. За докумен-

тами радянських спецслужб. До 60-річчя визволення України від гітлерівських загарбників. Науково-документальне видання / Упоряд.: Т. В. Вронська, А. В. Кентій, С. А. Кокін та ін.; Національна академія наук України. Інститут історії України, Київська міська державна адміністрація, Державний архів Служби безпеки України. - Київ-Львів, 2003. – С. 407-413.

10 ДАРФ, ф. 9413, оп.1, спр.53, арк. 37.	21 Там само, арк.31.
11 Там само, арк.47.	22 Там само, арк.45 зв.
11 ДАРФ, ф. 9413, оп.1, спр.53, арк. 48.	23 ДАРФ, ф. 9413, оп.1, спр.53, арк.33 зв.
12 Там само.	24 Там само, арк.37 зв.
13 Там само, арк. 34.	25 Там само, арк. 48-48 зв.
14 Київ у дні.... – С.151.	26 Там само, арк.51 зв.
15 ДАРФ, ф. 9413, оп.1, спр. 53, арк. 39-42.	27 ДАРФ, ф. 9413, оп.1, спр.53, арк.44 зв.
16 Там само, арк. 40.	26 Там само, арк.43.
17 Там само, арк.42 зв.	29 Там само, арк.43 зв.
18 Там само, арк.42.	30 Там само, арк.50-53.
19 Там само, арк.39-40 зв.	31 ДАРФ, ф. 9413, оп.1, спр.53, арк.37 зв.-38.
20 Там само, арк.41 зв.	

Тамара Вронская, Александр Лысенко

История войны написанная кровью

В статье освещается малоизвестная страница истории Второй мировой войны, составляющая оккупационного режима, установленного гитлеровцами на захваченной территории Украины – обстоятельства содержания узников нацистских тюрем. На основе новых документов, выявленных в архивах Российской Федерации и Украины, подается дислокация тюрем, а также организационные мероприятия НКВД по их обследованию. Систематизация записей узников позволяет дополнить общее представление об оккупационном порядке, преступлениях нацистов против разных социальных групп населения республики.

Ключевые слова: оккупационный режим, нацисты, гитлеровцы, места принудительного содержания, тюрьмы, узники, военнопленные.

Tamara Vronska, Olexander Lysenko

The history of war, written with human blood

Given article describes little known page of World War II, which was the part of Nazi occupational regime on the territory of Ukraine – the conditions of confinement of prisoners in Nazi prisons. The study of stationing of prisons and their post-war survey, made by NKVD, is grounded on the new materials, founded in Russian and Ukrainian archives. The systematization of notes of prisoners improves the general understanding of occupational regime, Nazi crimes against different social groups of local population

Key words: occupational regime, Nazis, penitentiary system, prisons, prisoners, POW.

